

Краніологічна характеристика українок XVII–XIX ст. з міста Чернігова

Ю. Долженко

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Інститут археології Національної академії наук України*

Адреса для листування: yuriy_dolzhenko@ukr.net

Отримано: 10.10.24; прийнято до друку: 15.11.24; опубліковано: 30.12.24

Резюме. У статті введено в науковий обіг нові краніологічні дані, дано загальну характеристику мешканців Чернігова XVII–XIX ст. на тлі суміжних етнічних груп України й Східної Європи, з'ясовано місце цих мешканок серед краніологічних типів Східної Європи та фено-географічних антропологічних зон України. Для опрацювання жіночих черепів використано комп'ютерні програми, які створили Б. й О. Козінцеви 1991 р. Відстані між окремими серіями XIV–XIX ст. визначалися за допомогою багатовимірного канонічного й кластерного аналізу. Залучено 14 краніометричних ознак за Р. Мартіном. Загалом досліджувана серія належить до великої європеїдної раси з певною малою часткою монголоїдної домішки, яка проявилась у брахікранному мозковому черепі. За даними багатовимірного канонічного аналізу на цьому етапі дослідження зафіксовано їх подібність як до волинської групи з с. Ратнів, так і до змішаної вибірки з Каунаса. Для жіночих черепів XVII–XIX ст. з Чернігова характерний північно-західний напрямок зв'язків.

Ключові слова: краніологія; Чернігів; Східне Полісся; Чернігово-Сіверщина XVII–XIX ст.; людський череп; антропологія; краніометрія.

Craniology of the Eastern Polissian Female Series of the 17th – 19th Cent. from Chernihiv

Yu. Dolzhenko

*Nizhyn Gogol State University
Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine*

Correspondence: yuriy_dolzhenko@ukr.net

Abstract. In general, anthropological material serves as a reliable historical source for studying the ethnogenesis and ethnic history of peoples. Therefore, examining skulls from the early modern and modern periods in Ukraine is crucial for further interpreting the ethnogenesis and migration patterns of Ukrainians. Our objective is to introduce new craniological data into scientific discourse, provide a general characterization of the female inhabitants of the Chernihiv-Siverian region from the 17th – 19th centuries in comparison with neighbouring ethnic groups in Ukraine and Eastern Europe, and determine the position of these inhabitants within the system of craniological types in Eastern Europe and phenogeographical anthropological zones of Ukraine. To study the skulls, we employed computer programs developed by B. and A. Kozintsev in 1991. Distances between separate series from the 14th – 19th centuries were determined using multidimensional canonical and cluster analysis. We utilized 14 craniometric features and one index according to R. Martin's system. Overall, the series of female skulls from the 17th – 19th centuries from Chernihiv is characterized on average by a brachycranial, moderately high cranial vault. The face is low, orthognathic and wide in linear dimensions (wide according to the upper facial index) and sharply profiled. The orbits are moderately high, and the nose is of medium width. The nasal bridge is high, and the nasal protrusion angle is very large. Overall, the female group belongs to the large Euroid race with a small proportion of Mongoloid admixture, which is manifested in the brachycranial skull shape. Despite the brachyrania, according to the data from multivariate canonical analysis at this stage of the study, their hereditary similarity was recorded both to the Volhynian group from the village of Ratniv and to the mixed sample from Kaunas (the majority of the city's population were Poles and Jews, with a small portion of Lithuanians). The female skulls from the 17th – 19th centuries from Chernihiv are characterized by a northwestern direction of connections.

Key words: craniology; Chernihiv; Eastern Polissya; Chernihiv-Siverian region of the 17th – 19th cent.; human skull; anthropology; craniometry.

ВСТУП

Термін «краніологічний матеріал» уже набув самостійного значення. Краніологічні вибірки виокремилися з загальної маси палеоантропологічного матеріалу та сприймаються сьогодні не просто як серії черепів, а як матеріали, що належать до пізніх (мається на увазі після XVI ст.) цвинтарів або взагалі до сучасного населення [1, с. 35; 2, с. 85; 3, с. 28]. Вони ніби уособлюють місце переходу від палеоантропології до сучасної антропології, від давнини до наших днів [2; 3, с. 28; 4]. Ці обставини набувають першоступеневого значення, особливо при вивченні етногенезу сучасних народів, тому що краніологічні матеріали дають можливість безпосередньо зіставляти сучасне населення з давнім. Це дає змогу не тільки вирішувати питання наступності антропологічного типу в часі, але й розглядати динаміку расових процесів у тому чи іншому регіоні, позаяк єдність методики вимірів не обмежує можливості аналізу в часі та просторі [1; 5, с. 35, 36]. Універсальність краніологічних серій дає змогу отримувати об'єктивні результати для порівняння у різних дослідників та широко використовувати їх для міжгрупового аналізу [3, с. 28]. Краніологічні матеріали сучасного населення ніби віддзеркалюють завершальний етап расогенетичних процесів у регіоні на певному історичному відрізку часу. Це дає можливість проводити краніологічну зйомку регіону та отримувати чітке уявлення про антропологічний склад будь-якої нації, позаяк знахідки походять із могильників, етнічна належність котрих не викликає сумніву. Тож здебільшого ми маємо справу з краніологією конкретного етносу [3, с. 28]. Актуальність даного дослідження обумовлена практично повною відсутністю краніологічних даних XVIII–XIX ст. з території Чернігова, а також необхідністю досліджувати становлення міських спільнот різних періодів на території України. Роботу виконано в рамках концепції, за котрою дані про різноманіття людських груп, отримані антропологічними методами, є самостійним і верифікованим джерелом інформації про біологічні процеси [6].

Мета роботи: ввести в науковий обіг нові краніологічні дані, дати загальну характеристику мешканок Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст., з'ясувати місце цих мешканок на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи та в системі краніологічних типів Східної Європи й фено-географічних антропологічних зон України.

МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ

Загалом жіноча серія з міста Чернігова на сьогодні складається з дев'яти черепів та їх уламків (на котрих збереглися не всі краніометричні точки за Р. Мартіном, отже, в таких випадках є можливість визначити тільки частину показників) XVII–XIX ст.: два – з розкопок В. Скорохода на вул. Єлецька, 2 та 7-А [7], три – з Чернігівського

Спасо-Преображенського собору під шифром ЧСС [8; 9, с. 101–114] один – з Чернігівського Єлецького монастиря під шифром ЧЕМ [10], зі скверу Б. Хмельницького – два черепа та з вул. Ремісничої, 37 – один [11]. 2012 р. у ґрунтовій ямі, заглибленій у підлогу крипти, вдалося виявити чотири непогребовані поховання (поховання 4–6): чотири труни з дощок, установлені у два яруси (одна на одну) [12, с. 26–32; 13, с. 104]. Враховуючи, що в конструкції саркофага використано великоформатну цеглу, його виникнення можна віднести до XVIII ст. [13, с. 193].

Опрацювання кісткових решток, визначення та виміри антропологічного матеріалу з досліджуваних поховань проводились у приміщенні антропологічної лабораторії відділу біоархеології Інституту археології НАН України. Для характеристики жіночих черепів та їх уламків із Чернігова був застосований метод спостереження. Стать похованих визначалася за морфологічними особливостями тазових кісток, а також за ознаками статевого диморфізму на черепі людини [14; 15; 16, с. 118–129; 17; 18; 19, р. 93–106; 20; 21; 22; 23, с. 210, Табл. 2], тоді як І. Д. Потехіна, Т. О. Рудич, О. Д. Козак пропонують визначати стать за розміром черепної коробки [24, с. 370–376]. У разі наявності довгих кісток для визначення статі використано градієнтний вимірний метод [21], а також враховувалися величини діаметрів голівки плечової [25] та стегнової кісток [26, р. 225–539], проксимального епіфіза променевої кістки, довжина ключиці [27, с. 43–46], розміри наклічника [28], дистального епіфіза стегнової кістки й загальна масивність кісток. Вік похованих визначався комплексно за станом зубів [16, с. 118–129; 29] та черепних швів [30] і тазу [31; 32].

Черепи автор вимірював за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном [33] указувалася нумерація ознак, а назомальний і зигмаксилярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограм [34, Рис. 14, с. 55]. Краніометрична точка лямбда визначалася за методом Л. Г. Д. Бакстона й Г. Д. Моранта [35]. Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец [34].

В основу краніологічної характеристики добірки покладено середні арифметичні величини розмірів та індексів черепів. У таблицях лінійні розміри вказано в міліметрах (мм), кути – в градусах (°).

Для кількісної оцінки рівня прояву монголоїдних рис використовувалися традиційні показники: загальний індекс сплюсненості лицьового скелета (далі – СЛС), преаурикулярний фаціоцеребральний показник (далі – ПФП) й умовна частка монголоїдного елементу (далі – УЧМЕ). Дані автор описував і аналізував відповідно до показників, при яких значення СЛС менше, ніж 20 і ПФП менше, ніж 90,6 характерні для «чистих» європеоїдів, а значення СЛС більше, ніж 80 і ПФП менше, ніж 96,8 –

для «чистих» монголоїдів [34; 36]. Індекс сплосченості лицьового скелета та випинання кісткового носа (СЛС): Г. Ф. Дебєц запропонував спосіб сумарного визначення міри сплосченості обличчя та випинання кісток носа [36, с. 13–22]. Формула базується на краніологічних ознаках першого порядку, які є найнадійнішим критерієм для розмежування великих рас.

Потрібно детальніше зупинитися на цьому індексі. Не заглиблюючись у приклади з кам'яної доби, – це тема окремої статті, – зупинимось на XVIII–XIX ст. У монографії В. П. Алексєєв так описував варіанти саамів: «Характерні особливості першого (Варіанта. – *Авт.*) – на загальному тлі європеїдних ознак брахікранія та низьке і широке обличчя. Другий варіант представлений у складі прибалтійсько-фінських народів і відрізняється європеїдним поєднанням ознак через мезокранію. Це, вірогідно, один із варіантів північної гілки європеїдної раси» [1, с. 134].

І. Р. Газіміязов, описуючи канонічні вектори, зазначив: «...Тобто цей вектор протиставляє довгоголові групи, що мають різке профілювання обличчя на верхньому рівні, групам з більш короткою головою і більш сплосченим обличчям на рівні орбіт. В антропологічному плані це розділення на європеїдні (мезо-доліхокранні) і монголоїдні (мезо-брахікранні) серії» [37, с. 155]. Тут автор, вживаючи такі характеристики як «мезо-доліхокранні», не зовсім коректний, позаяк у Р. Мартіна [33, S. 649] таких визначень немає, також їх немає в підручниках з антропології [31, с. 90; 38, с. 79]. Черепи діляться виключно на доліхокранні, мезокранні та брахікранні.

При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми, які створили Б. О. та О. Г. Козінцеви (1991 р.) Канонічний аналіз проводився за допомогою програми CANON-2.50. Кластерний аналіз матриці евклідових відстаней – незваженим парно-груповим методом [39, с. 230–276] був реалізований за допомогою програми PCDENDU. За результатами канонічного [39, с. 212–230] багатовимірного аналізу було побудовано дендрограми з використанням програм Excel та CorelDRAW-11.

РЕЗУЛЬТАТИ І ОБГОВОРЕННЯ

Попри те, що жіноча група нерепрезентативна, все ж їй слід дати характеристику. Розвиток м'язового рельєфу жіночих черепів слабкий. Надперенісся і надбрівні дуги розвинуті слабо (1,3 та 1,0 бала відповідно). Соскоподібні виростки теж розвинуті слабо (1,3 бала). У досліджуваній серії виявлено один мезокранний череп та п'ять брахікранних. На трьох черепах не вдалося визначити поперечний чи поздовжній діаметр, оскільки вони зруйновані й не збереглися відповідні краніметричні точки. Тобто брахікранні черепи, які характеризуються помірною довжиною та великою шириною черепної коробки (індекс 82,1), переважають [34, Табл. 10, с. 121]. Отже, в нашому випадку можна говорити про малу домішку східних племен, метисів (монголоїдів) у жіночій чернігівській вибірці.

Висота черепної коробки середня. Вушна висота черепа за абсолютними розмірами помірна, як і довжина його основи (Табл. 1). Лоб помірно широкий (на межі з широкими категоріями розмірів).

Таблиця 1

Середні розміри та індекси жіночої серії з дев'яти черепів XVII–XIX ст. з м. Чернігів

№ за Мартіном	Ознаки	♀ (жінки)						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Поздовжній діаметр	173,2	8	4,3	1,51	1,07	168,0	178,0
8	Поперечний діаметр	140,8	6	2,7	1,11	0,78	138,0	144,0
17	Висотний діаметр	126,8	6	4,2	1,72	1,22	120,0	133,0
5	Довжина основи черепа	96,9	5	3,1	1,39	0,98	93,6	100,0
9	Найменша ширина лоба	95,1	8	2,7	0,95	0,67	92,0	100,0
45	Виличний діаметр	128,6	5	3,7	1,66	1,17	124,2	134,0
40	Довжина основи обличчя	91,5	5	4,9	2,18	1,54	86,0	97,0
48	Верхня висота обличчя	63,1	6	3,6	1,47	1,04	56,0	66,0
47	Повна висота обличчя	104,5	4	11,0	5,51	3,90	88,0	110,1
43	Верхня ширина обличчя	101,2	7	2,6	0,98	0,69	95,9	103,0
46	Середня ширина обличчя	92,9	4	4,6	2,29	1,62	87,0	97,0
55	Висота носа	48,1	6	2,3	0,94	0,67	45,0	51,0
54	Ширина носа	23,4	6	1,7	0,68	0,48	21,2	25,5
51	Ширина орбіти	41,0	6	0,9	0,37	0,26	40,0	42,2
52	Висота орбіти	33,4	6	2,2	0,92	0,65	30,5	36,1
20	Вушна висота	110,0	4	1,5	0,77	0,55	108,9	112,2

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
SC (57)	Симотична ширина	9,5	6	2,0	0,81	0,57	7,0	11,0
SS	Симотична висота	4,0	6	1,2	0,49	0,35	2,2	5,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	18,4	5	1,9	0,84	0,60	16,0	21,2
MS	Максилофронтальна висота	8,3	5	1,6	0,73	0,52	6,0	10,5
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,4	5	1,6	0,73	0,52	20,0	24,5
DS	Дакріальна висота	12,8	5	1,8	0,80	0,57	10,0	14,0
FC	Глибина іклової ямки	–6,6	5	1,7	0,75	0,53	–4,0	–8,0
32	Кут профілю лоба від nas.	83,5°	2	14,8	10,50	7,42	73,0°	94,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	83,5°	2	0,7	0,50	0,35	83,0°	84,0°
72	Кут загальнолицьовий	88,0°	2	1,4	1,00	0,71	87,0°	89,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	90,0°	2	1,4	1,00	0,71	89,0°	91,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	76,0°	2	5,7	4,00	2,83	72,0°	80,0°
75(1).	Кут випинання носа	30,5°	2	3,5	2,50	1,77	28,0	33,0
77.	Назомаллярний кут	139,2°	7	6,6	2,48	1,75	129,0°	149,0°
∠ Zm'.	Зигмаксиллярний кут	127,5°	5	7,0	3,13	2,21	122,0°	137,0°
	Надперенісся	1,3	9	0,5	0,18	0,13	1,0	2,0
	Надбрівні дуги	1,0	7	–	–	–	1,0	1,0
	Зовнішній потиличний бугор	0,3	9	0,5	0,21	0,15	0,0	1,0
	Соскоподібний відросток	1,3	9	0,5	0,21	0,15	1,0	2,0
	Передньо-носова ость	4,0	4	0,8	0,41	0,29	3,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	508,5	2	0,7	0,50	0,35	508,0	509,0
Індекси:								
8:1	Черепний, поперечно-поздовжній	82,1	6	2,3	0,92	0,65	79,3	85,7
17:1	Висотно-поздовжній	73,3	6	2,9	1,17	0,83	69,0	76,2
17:8	Висотно-поперечний	90,1	5	2,8	1,26	0,89	87,0	94,3
9:8	Лобно-поперечний	67,6	6	2,5	1,00	0,71	63,9	70,9
20:1	Висотно-поздовжній	63,8	6	1,4	0,56	0,40	61,6	65,2
20:8	Висотно-поперечний	78,3	5	1,6	0,72	0,51	75,7	79,6
10:8	Коронарно-поперечний	82,7	6	3,4	1,39	0,98	76,7	86,9
9:10	Широтний лобний	81,0	7	2,5	0,94	0,66	76,6	84,2
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	91,2	5	2,3	1,03	0,73	89,0	94,2
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	49,8	5	4,6	2,04	1,44	42,1	53,9
9:45	Лобно-виличний	74,4	5	2,8	1,27	0,90	71,8	79,1
10:45	Коронарно-виличний	90,9	5	4,3	1,91	1,35	86,3	96,8
40:5	Випинання обличчя	94,4	5	3,4	1,54	1,09	91,9	100,0
47:45	Загальний лицьовий	78,8	3	8,1	4,56	3,29	69,6	84,6
48:45	Верхній лицьовий	48,9	4	3,4	1,72	1,22	44,3	52,1
54:55	Носовий	48,9	6	5,7	2,32	1,64	42,8	56,7
DS:DC	Дакріальний	57,0	5	7,0	3,11	2,20	49,0	63,6
SS:SC	Симотичний	42,8	6	11,3	4,62	3,27	27,3	57,1
MS:MC	Максилофронтальний	45,7	5	11,0	4,92	3,48	28,3	58,3
52:51	Орбітний	81,4	6	4,9	2,01	1,42	74,4	87,8
63:62	Піднебінний	81,4	4	4,6	2,30	1,63	77,8	87,8
61:60	Щелепно-альвеолярний	106,5	4	3,4	1,70	1,20	104,2	111,5
М – середня арифметична величина; n – кількість випадків; σ – середні квадратичні відхилення; m (M) – похибка середньої арифметичної величини; ms – похибка середнього квадратичного відхилення.								

Жіночі черепа з м. Чернігова мають великий діаметр вилиць (128,6 мм) і малу верхню висоту обличчя (на межі з помірними категоріями розмірів), тому малий верхньолицьовий індекс (48,9) указує на широке обличчя загалом – *eurien* (еурієн). Вертикальний профіль обличчя, вимірний на двох черепах, дуже великий і загалом ортогнатний. Горизонтальне профілювання обличчя різке як на верхньому, так і на середньому рівнях (Табл. 1).

Помірна висота й ширина орбіт зумовлюють середній орбітний індекс (81,4), що вказує на помірно високі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір жіночої серії характеризується малою шириною (на межі з середніми категоріями розмірів) та помірно висотою, носовий індекс (48,9) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). За світовим масштабом, жіноча серія характеризується дуже великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (30,5°), але слід взяти до уваги малу кількість черепів. Перенісся високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним (Табл. 1).

Міжгруповий аналіз. Порівняльна характеристика антропологічних особливостей похованих у м. Чернігів. Щоб виявити основні напрями етнічних зв'язків жіночої популяції з м. Чернігів, яка географічно представляє Східну Європу, та визначити її місце в системі антропологічних типів населення Західної, Північної, Східної та Центральної Європи XV–XIX ст. (окрім Кавказу) за даними краніометрії, було використано методи канонічного [39, с. 212–230] та кластерного аналізу [39, с. 230–276], до якого залучалися 40 жіночих груп: з території України: м. Дубно (Острів Дубовець) [40], м. Ужгород [41, с. 192–205; 42, с. 71–77]; Лютецька XVII–XVIII ст. [43, с. 487–507]; вул. Юрківська (Київський Поділ) XVI–XVIII ст. [44, с. 249–254; 45, с. 3–17]; Клевани [46, с. 21–25], Луцьк (збірна серія) XVII–XX ст. [47, с. 368–386]; київський Арсенал [48, с. 11–17; 49, с. 118–134; 50, с. 17–26; 51, с. 9–23]; Рівне [52, с. 7–16]; Ратнів XIV–XV ст. [53, с. 11–22]; Жовнино XVI–XVIII ст. [54, р. 119–132; 55, с. 43–50], Батурин XVII–XVIII ст. [56, с. 40–56]; Чигирин XVI–XVII ст. [57, с. 170–171]; київський Михайлівський монастир XV–XVIII ст. [57, с. 179–180]; Вишгород XVII ст. [57, с. 185]; Меджибіж XIV–XVI ст. [57, с. 129–130]; Вінниця XVIII–XIX ст. [58, с. 305–310; 59, с. 384–387; 60, с. 24–52], м. Білгород [61, с. 104–120].

Білоруски представлені двома серіями: з Полісся XVIII–XIX ст. [62, с. 27–28] та загальна вибірка за В. П. Алексєєвим [63].

Росіянки – з Себежа, Старої Ладogi [63, с. 311–336]; Ярославля XVII ст., [64, с. 205–206]; Пскова XIV–XVI ст. [65, с. 14–15]; Козіна XVIII ст. [66, с. 433–440]; Новгорода XVI–XVIII ст. [67, с. 176–192]; Переславля-Залеського [68, с. 75–76].

Латишки представлені двома серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова: Леймані (*Leimaņi*) XVII–XVIII ст. [69, с. 241–243], Пургайлі (*Purgaiļi*) XVIII ст. [69, с. 255–258], трьома групами

XVIII–XIX ст., котрі опрацював В. П. Алексєєв: латишки-1 (Дурбе), латишки-2 (західні) і латишки-3 з Лудзи [63, с. 226–231], та литовками з м. Каунаса (*Kaunas*) [63, с. 226–231].

Молдаванки представлені двома вибірками: Варатік (*Văratice*) Ришканського р-ну (XVII–XIX ст.) і Старий Орхей (*Orheiul Vechi*) (XIV–XV ст.) [70, Табл. 85, с. 144–145].

Естонки (*eestlased*) [63, с. 240–241] та фінки (*suomalaiset*) [63, с. 238–239], мордва-єрзя [63, 238–239], Макіта [71, с. 191–192], Куркійокі [72, с. 220–221].

Для дослідження використано 14 краніологічних ознак, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основних діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

За I канонічним вектором (КВ) (31,0 % загальної дисперсії) жіноча серія черепів з Чернігова отримує помірно додатні значення вектора (0,914). За цим КВ простежується її близькість до української групи XIV–XV ст. з с. Ратнів (0,979), що на Волині (Табл. 2).

За II КВ (19,5 % загальної дисперсії) досліджувана група отримує великі додатні значення вектора (1,015). Подібні значення отримала вибірка латишок-1 (0,880) з Дурбе.

Загалом виявлено, що у двовірній проєкції I та II КВ чернігівська жіноча серія подібна до литовської вибірки (Рис. 1).

За III КВ (11,8% загальної дисперсії) жіноча серія з міста Чернігова отримує малі додатні значення вектора (0,223). Простежується її певна подібність до балтійських серій: Леймані (0,238), Куркійокі (0,192) та, меншою мірою, до молдаванок зі Старого Орхею (0,187).

У просторі I–III КВ досліджувана група опинилась у правій частині координатного поля, в центрі якого помітно її морфологічну схожість до Волинської сільської групи XIV–XV ст. із Ратнева й, меншою мірою, до миської вибірки XIV–XVI ст. з Західного Поділля – Меджибіж (Рис. 2).

У просторі II–III КВ виявлено слабку подібність жіночої вибірки з міста Чернігова повторно до латишок з Дурбе (Рис. 3, Табл. 2). Отже, за даними канонічного багатовимірного аналізу, на сьогодні виявлено Північно-Західний напрям зв'язків жіночої вибірки черепів з Чернігова.

Прикметно, що й за кластерним багатовимірним аналізом [39, с. 230–276], де також залучались описані ознаки та краніологічні групи (Рис. 4), на 20-му кроці кластеризації простежується схожість досліджуваної жіночої групи з 40 черепів з литовською вибіркою (дистанція 1,528) із загальної (6,750). Слід зауважити, що литовська серія черепів зібрана переважно з міста Каунас (*Kaunas*). За припущенням В. П. Алексєєва, в XVIII–XIX ст. литовці не становили більшості населення Каунаса, серед якого було багато поляків та євреїв [63, с. 41].

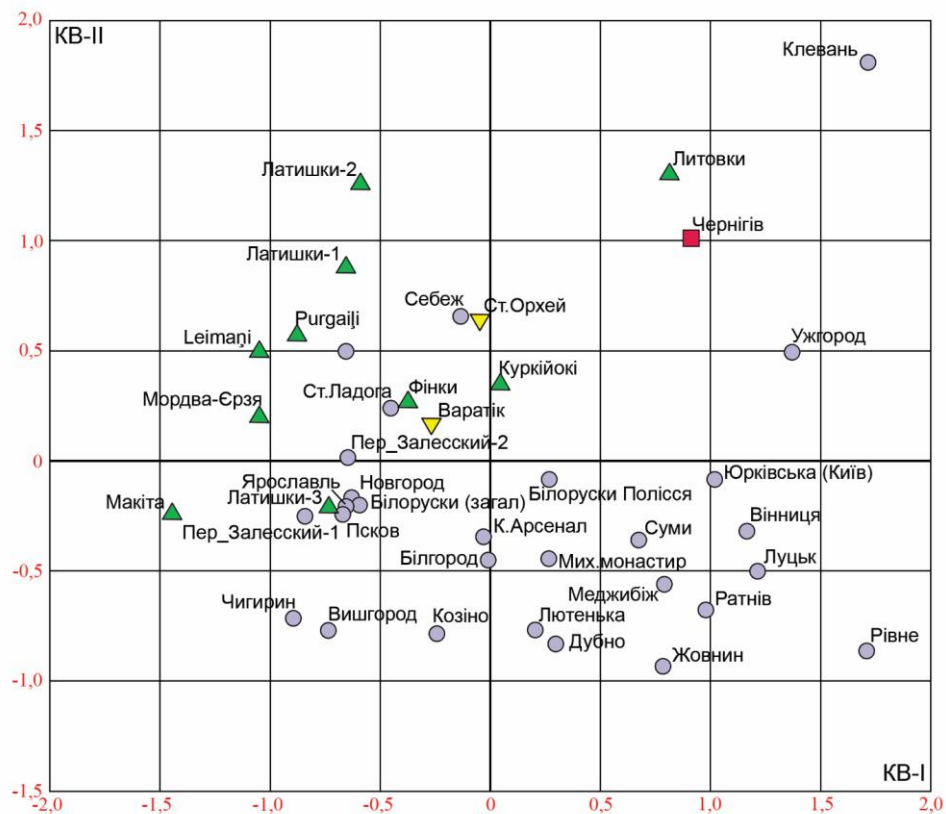

Рис. 1. Жіноча серія з міста Чернігова у просторі I та II KB порівняно з 40 синхронними групами Східної, Центральної та Північно-Східної Європи за широкою краніологічною програмою¹

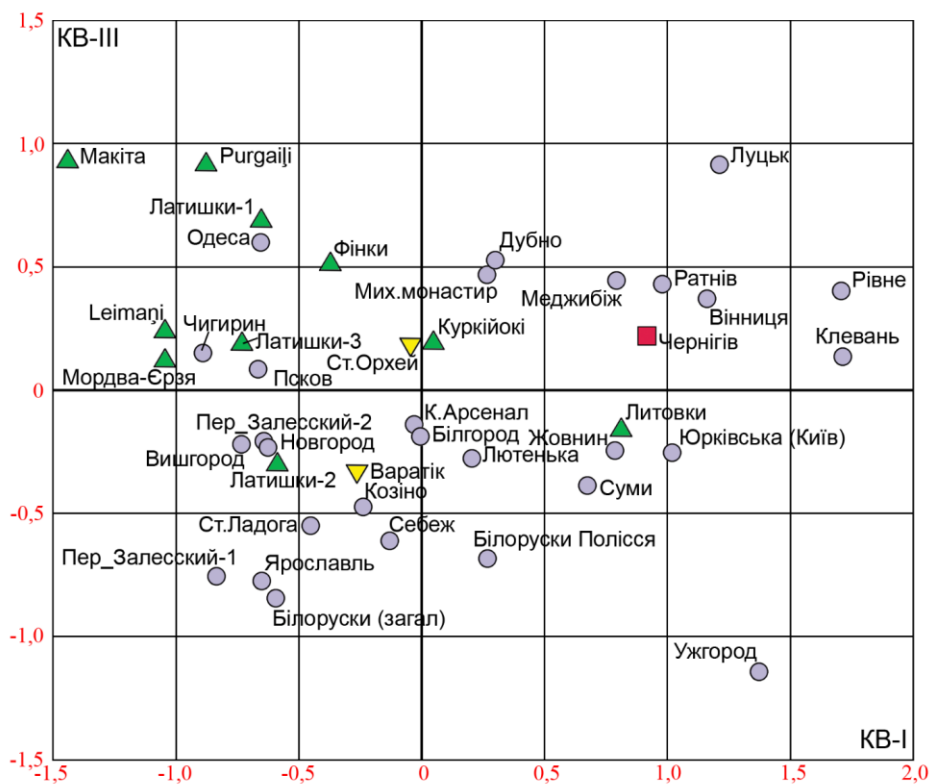

Рис. 2. Жіноча серія з міста Чернігова у просторі I та III KB порівняно з 40 синхронними групами Східної, Центральної та Північно-Східної Європи за широкою краніологічною програмою

¹ Рисунки створив та підготував до друку дизайнер Андрій Бардецький.

Таблиця 2

Дистанція між жіночою 41 краніологічною серією Східної та Центральної Європи XVII–XIX ст.

№ п/п	Групи	I KB	II KB	III KB
1.	Місто Чернігів (вул. Єлецька, 2 та 7; Чернігівський Спасо-Преображенський собор; Чернігівський Єлецький монастир; Сквер Б. Хмельницького; Ремісничя, 37; Спасо-Преображенський собор).	0,914	1,015	0,223
2.	Дубно (Острів Дубовець у с. Підборці) Волинь	0,299	–0,826	0,529
3.	Ужгород (Закарпаття)	1,370	0,496	–1,141
4.	Поділ у Києві (Середня Наддніпрянщина)	1,019	–0,082	–0,251
5.	Меджибіж (Межибож) (Західне Поділля)	0,792	–0,557	0,448
6.	Вінниця (Східне Поділля)	1,163	–0,314	0,373
7.	Арсенал (Київ)	–0,030	–0,339	–0,138
8.	Рівне (Волинь)	1,709	–0,860	0,405
9.	с. Ратнів (Волинь)	0,979	–0,670	0,431
10.	Клевань (Волинь)	1,715	1,809	0,139
11.	Михайлівський монастир у Києві (Середня Наддніпрянщина)	0,266	–0,437	0,472
12.	Жовнино (Желні) (Середня Наддніпрянщина)	0,785	–0,927	–0,245
13.	Луцьк (збірна) (Волинь)	1,214	–0,497	0,917
14.	м. Білгород (Слобожанщина)	–0,006	–0,446	–0,188
15.	Суми (Слобожанщина)	0,675	–0,355	–0,383
16.	с. Лютецька (Середня Наддніпрянщина)	0,204	–0,763	–0,276
17.	Чигирин (Середня Наддніпрянщина)	–0,892	–0,710	0,152
18.	Вишгород (Середня Наддніпрянщина)	–0,734	–0,763	–0,216
19.	Одеса (Причорномор'я)	–0,654	0,502	0,600
20.	Білоруски (Полісся)	0,268	–0,079	–0,683
21.	Білоруски (збірна)	–0,594	–0,198	–0,843
22.	Ярославль РФ	–0,652	–0,204	–0,775
23.	Стара Ладога РФ	–0,452	0,245	–0,548
24.	Себеж РФ	–0,131	0,659	–0,611
25.	Варатік (Varatik, Moldova)	–0,266	0,170	–0,328
26.	Старий Орхей (Orcheul Vecchi Moldova)	–0,046	0,645	0,187
27.	с. Козіно РФ	–0,240	–0,781	–0,469
28.	Псков РФ	–0,667	–0,239	0,086
29.	Новгород РФ	–0,627	–0,162	–0,230
30.	Макіта (Makita)	–1,442	–0,237	0,932
31.	Леймані (Leimani) латиші	–1,046	0,500	0,238
32.	Пургайлі (Purgaiļi), центральна частина Відземе, Vidzeme, латиші	–0,876	0,573	0,917
33.	Мордва-єрзя	–1,047	0,205	0,120
34.	Фінки (suomalaiset)	–0,372	0,273	0,512
35.	Латишки-1 (Дурбе, Durbe)	–0,655	0,880	0,686
36.	Латишки-2 (західні)	–0,588	1,255	–0,300
37.	Латишки-3 (східні з Лудзи (Ludza))	–0,732	–0,209	0,188
38.	Литовки (lietuviai), м. Каунас (Kaunas) переважно	0,813	1,306	–0,161
39.	Куркійокі	0,047	0,351	0,192
40.	Переславль-Залеський-1 РФ	–0,838	–0,248	–0,754
41.	Переславль-Залеський-2 РФ	–0,644	0,020	–0,205

Таблиця 3

Елементи I–III KB серед 41 жіночої групи XIV–XX ст. зі Східної та Центральної Європи

Ознака	KB I	KB II	KB III
1	2	3	4
1. Поздовжній діаметр	–0,367	0,445	0,689
8. Поперечний діаметр	0,655	0,256	–0,025
17. Висотний діаметр (b-br)	0,143	–0,628	0,411

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4
9. Найменша ширина лоба	-0,029	0,236	0,422
45. Виличний діаметр	0,527	0,001	0,278
48. Верхня висота обличчя	-0,667	0,216	0,043
55. Висота носа	0,214	0,044	0,454
54. Ширина носа	-0,212	-0,070	0,505
51. Ширина орбіти	-0,112	0,263	0,647
52. Висота орбіти	0,365	0,668	0,233
77. Назомалярний кут	-0,318	-0,261	-0,231
$\angle Zm'$. Зигомасиллярний кут	0,464	-0,360	0,118
SS:SC. Симотичний індекс	0,342	0,552	-0,089
75(1). $\angle$ Кут випинання носових кісток	0,599	0,567	-0,184
Внесок у загальну дисперсію (%)	31,050	19,569	11,825
I–III канонічний вектор			

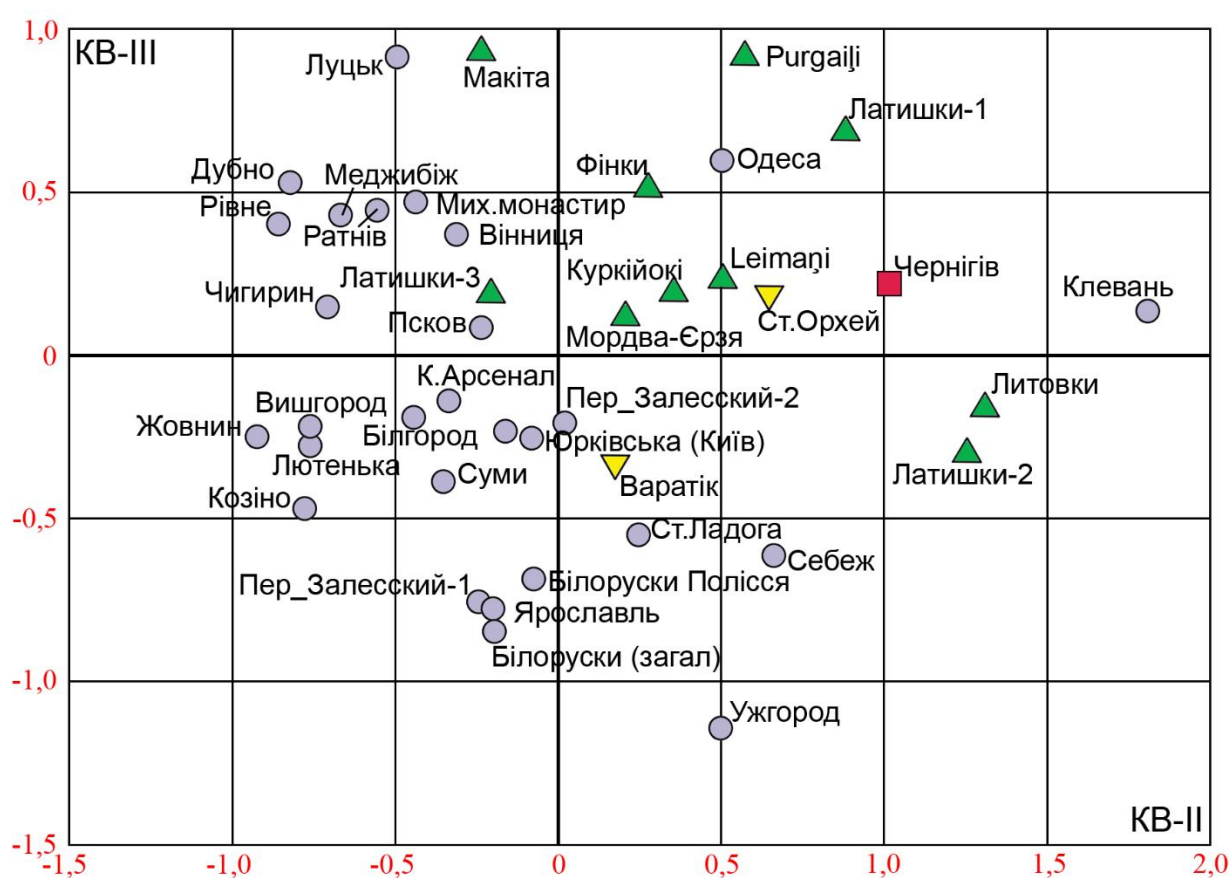

Рис. 3. Жіноча серія з міста Чернігова у просторі II та III KB порівняно з 40 синхронними групами зі Східної, Центральної та Північно-Східної Європи за широкою краніологічною програмою

ВИСНОВКИ

1. Виявлено, що серія жіночих черепів XVII–XIX ст. з Чернігова у середньому характеризується брахікранною, помірно високою черепною коробкою. Обличчя низьке, ортогнатне і широке за лінійними розмірами (за верхньолицьовим показником – широке) та різко профільоване. Орбіти помірно високі, ніс середньоширокий. Перенісся високе, а кут випинання носа дуже великий. Загалом жіноча група належить до великої європеїдної

раси з певною малою часткою монголоїдної домішки, яка проявилась у брахікранній черепній коробці.

2. Незважаючи на брахікранію, за даними багатовимірною канонічного аналізу на цьому етапі дослідження зафіксовано їх спадкову подібність як до волинської групи з с. Ратнів, так і до змішаної вибірки з Каунаса (більшість населення міста були поляки та євреї і мала частина – литовці). Для жіночих черепів XVII–XIX ст. з Чернігова характерний північно-західний напрямок зв'язків.

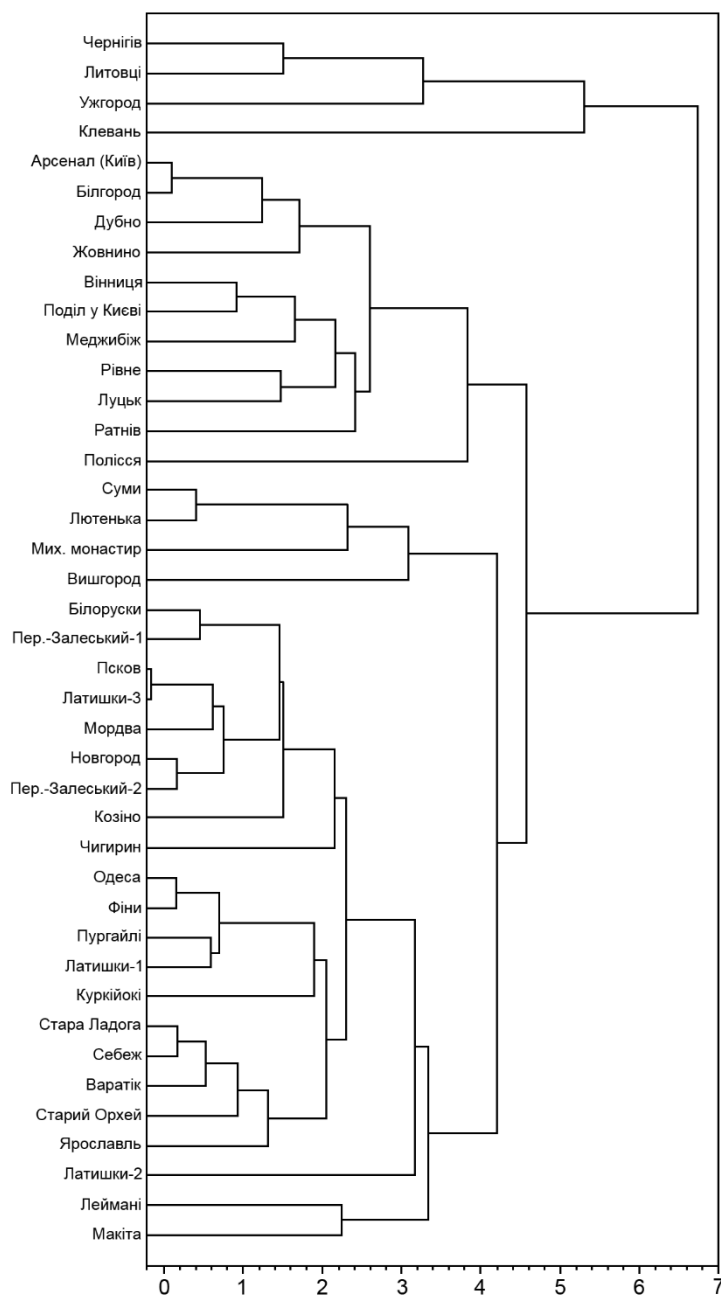

Рис. 4. Результати кластерного аналізу

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, В. П. *Происхождение народов Восточной Европы*. Москва: Наука, 1969, 324 с.
- Алексеев, В. П. *Историческая антропология*. Москва, 1979, 217 с.
- Юсупов, Р. М. *Краниология башкир*. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1989, 197 с.
- Дебеч, Г. Ф. Этническая антропология в трудах русских антропологов конца XIX и начала XX века (петербургская и московская школы). *Труды Института этнографии (нов. сер.)*. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963, 85 (4), с. 207–224.
- Алексеев, В. П. *От мира животных к человеку*. Москва, 1969.
- Конопелькин, Д. С. *Население римского города Виминаций по данным антропологии*. Автореферат диссертации ... кандидата исторических наук. 03.03.02 – Антропология. Москва, 2020.
- Моця, О. П., Скороход, В. М., Жигола, В. С., Ситий, Ю. М., Рижий, В. В. Науковий звіт про археологічні дослідження по вул. Єлецька, 7-А у м. Чернігові у 2021 р. Т. 1 (розкопки 3–8). Чернівці, 2022, 182 с.
- Черненко, О. Є. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі. *Opus mixtum*, 2015, 3, с. 69–85.
- Черненко, О. Є. Слідами Миколи Макаренка: дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами 1923 та 2012–2014 років). *Opus mixtum*, 2017, 5, с. 101–114.
- Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г. Звіт про науково-рятівні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові в 2013 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Фонд експедицій. Б/н, 2013.
- Казаков, А., Новик, Т., Солобай, П. Дослідження в Чернігові. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.* Київ: ІА НАН України, 2020, с. 363–364.
- Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г., Зиков, П. Л., Торшин, Є. М., Йолшин, Д. Д. Звіт про науково-рятівні

- археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові, 1. *Науковий архів ІА НАН України*. Фонд експедицій, 2012/218, 2012а.
13. Черненко, О., Луценко, Р. Некрополь XI – середини XX століття Спасо-Преображенського собору в Чернігові. *Opus mixtum*, 2023, 5, с. 183–196.
 14. Пашкова, В. И. *Определение пола и возраста по черепу*. Севастополь, 1958.
 15. Пашкова, В. И. *Очерки судебно-медицинской остеологии*. Москва, 1963.
 16. Никитюк, Б. А. Определение возраста человека по скелету и зубам. *Вопросы антропологии*, 1960, 3, с. 118–129.
 17. Ubelaker, D. H. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. Chicago, IL: Aldine Publishing, 1978, 116 p.
 18. Buikstra, J., Ubelaker, D. Standards for Data Collection From Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey. Research Series*, 1994, 44, p. 85–94.
 19. Bruzek, J. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia, *Antropologia Portuguesa*, 1995, 13, p. 93–106.
 20. Bruzek, J. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 2002, 117 (2), p. 157–168.
 21. Bruzek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., Cunha, E. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*, 2017, 164 (2), p. 440–449.
 22. Тегако, Л., Кметинский, Е. *Антропология: Учебное пособие*. Москва: Новое знание, 2004, 400 с.
 23. Гайворонский, И. В., Фандеева, О. М., Ничипорук Г. И., Гайворонская, М. Г. Сравнительная методика определения соматического пола взрослого человека по черепу. *Вестник Российской Военно-медицинской академии*, 2018, 3 (63), с. 207–213.
 24. Потехіна, І. Д., Рудич, Т. О., Дяченко, О. В., Козак, О. Д. У тенетах статистичних «подібностей». Рецензія на статтю Ю. В. Долженка та В. В. Ткача «Два поховання культури кулястих амфор з урочища Заболоття 3 (археологічний та антропологічний аспекти)», Емінак, 2021, 2. *Археологія і давня історія України*, 2021, 3, с. 370–376.
 25. Dwight, T. The Size of the Articular Surface of the Long Bones as Characteristics of Sex. An Anthropological Study. *American Journal of Anatomy*, 1905, 4, 19–32.
 26. Pearson, K., Bell J. A Study of the Long Bones of the English Skeleton. Cambridge: University Press, 1919.
 27. Лаптев, З. И. Половые особенности ключиц по данным остеометрии. *Судебно-медицинская экспертиза*, 1977, 20 (1), с. 43–46.
 28. Колесников, В. Л. *Об определении пола и возраста человека по надколеннику: Информационное письмо*. Москва, 1980.
 29. Brothwell, D. R. *Digging up Bones: The Excavation, Treatment, and Study of Human Skeletal Remains*. London: Trustees of the British Museum, 1972, 196 p.
 30. Vallois, H. V. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, 1937, 47, p. 499–532.
 31. Рогинский, Я. Я., Левин, М. Г. *Антропология: Учебник для студентов университетов*. 3-е издание. Москва: Высшая школа, 1978, 528 с.
 32. Фрицци, Е. *Антропология*. Берлин; Рига, 1922.
 33. Martin, R. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Zweite, vermehrte Auflage. Jena: Gustaf Fischer, 1928. Bd. II. 1062 S.
 34. Алексеев, В. П., Дебед, Г. Ф. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука, 1964, 128 с.
 35. Vuxton, L. H. D., Morant, G. D. Essential Craniological Technique. *Journal Royal Anthropological Institute*. 1933, 63, p. 19–47.
 36. Дебед, Г. Ф. Опыт краниометрического определения доли монголоидного компонента в смешанных группах населения СССР. *Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии*, Москва, 1968.
 37. Газимзянов, И. Р. Новые данные по краниологии населения Горного Алтая Гунно-Сарматского времени. *Поволжская археология*, 2018, 4 (26), 137–162.
 38. Сегада, С. П. *Антропология: навч. посіб. для студентів гуманітар. спец. вищ. навч. закл.* Київ: Либідь, 2001, 335 с.
 39. Дерябин, В. Е. *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*. Москва: МГУ, биологический факультет, 2008, 332 с.
 40. Долженко, Ю. В., Пшеничний, Ю. Л., Бардецький, А. Б. Чоловіча вибірка поховань XVIII–XIX ст. з урочища Острів Дубовець поблизу Дубна. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*. Матеріали І всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ. 22 травня 2020 р. Київ: Арт Економі, 2020, с. 6–9.
 41. Долженко, Ю. В., Мойжес, В. В. Антропологічний аналіз поховань в середньовічній церкві Ужгородського замку (виявленіх 2018 року). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, 2019, 2 (41), с. 192–205.
 42. Долженко, Ю. В., Мойжес, В. В. Дані антропологічного аналізу поховань XV–XVII ст. в церкві Ужгородського Замку. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «IV Таврійські історичні наукові читання»*. Київ, 2020, с. 71–77.
 43. Долженко, Ю. В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька. *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С.Н. Братченка)*. Луганськ, 2012, с. 487–507.
 44. Тараненко, С., Вікторова, П., Кода, В., Долженко, Ю. Нові дані щодо могильника приходської Введенської церкви Києва. *Krolowe i biskupi, rycerze i chlopi – identyfikacja zmarlych. Poznan*, 2014, с. 249–254.
 45. Долженко, Ю. В. Краніологія населення Київського Подолу 16–18 ст. (могильник по вул. Юрківська, 3). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*, 2016, 2 (3), с. 3–17.
 46. Войтюк, О. П., Долженко, Ю. В. Роботи у крипті римокатолицького Благовіщенського костелу в селищі Клевань. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, 2020, XVIII, с. 21–25.
 47. Долженко, Ю. В., Мазурик, Ю. М. Краніологія населення Луцька XVII–XX ст. *Український історичний збірник*, 2015, 18, с. 368–386.
 48. Долженко, Ю. В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*, 2010, 25, с. 11–17.
 49. Долженко, Ю. В. Мешканці Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. за даними краніоскопії. *Болховітіновський щорічник*. Київ: Фенікс, 2011, с. 118–134.
 50. Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А. Поховання в склепах та на цегляних виростках Вознесенського некрополя XVII–XVIII ст. *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*, 2007, 19, с. 17–26.
 51. Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005–2007 років. *Лаврський альманах, Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*, 2008, с. 9–23.
 52. Долженко, Ю. Прищеп, Б. Краніологія поховань у Римокатолицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст. *Археологічні студії Межибіж*, 2015, 4, с. 7–16.
 53. Долженко, Ю. В., Златогорський, О. Є. Краніологічні матеріали XV–XVI ст. із розкопок с. Ратнів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія*, 2016, 1, 4, с. 11–22.
 54. Dolzhenko, Yu. V. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovynno Burial. *Modern Science – Moderni věda*, 2014, 4, с. 119–132.
 55. Долженко, Ю. В., Прядко, О. О. Історико-антропологічний нарис поховань XVII–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині. *Етнічна історія народів Європи*, 2014, 44, с. 43–50.
 56. Dolzhenko, Yu. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 Centuries. *Нижинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Серія: Пам'яткознавство Північного регіону України*. 2014, 18 (21), 6, с. 40–56.
 57. Рудич, Т. О. *Населення середнього Подніпров'я I–II тисячоліття: за матеріалами антропології*. Київ: Спілка археологів України, 2014, 298 с.

58. Долженко, Ю. В., Потехіна, І. Д. Аналіз краніологічної серії з поховань XVIII–XIX ст. у Вінниці. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ: ІА НАН України, 2018, с. 305–310.
59. Долженко, Ю. В., Потехіна, І. Д. Антропологічні матеріали з розкопок у старому місті, Вінниця. *Археологічні дослідження в Україні 2017*. Київ, 2019, с. 384–387.
60. Виноградська, Л. І., Потехіна, І. Д., Долженко, Ю. В. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI ст.) й антропологічними (XVIII–XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії*, 2020, 51, с. 24–52.
61. Безбородых, В. И., Долженко, Ю. В. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII–XIX вв. *«Антропологический форум –Online»*. *Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты*. Санкт-Петербург, 2014, с. 104–120.
62. Тегакі, Л. І., Микулич, А. І., Саливон, І. І. *Антропология Белорусского Полесья*. Минск: Наука и техника, 1978, 158 с.
63. Алексеев, В. П. *Избранное*. Москва: Наука, 2008. Т. 4: Происхождение народов Восточной Европы, 342 с.
64. Гончарова, Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии: Научный альманах*. 2011, 19, с. 206.
65. Санкина, С. Л. *Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии*. Санкт-Петербург, 2000, с. 14–15.
66. Евтеев, А. А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа. *Археология Подмосквья: Материалы научного семинара*, 2001, 7, с. 433–440.
67. Евтеев, А. А., Олейников, О. М. Археологические и палеоантропологические исследования на Давыдовом переулке в Великом Новгороде. *Российская Археология*, 2015, 1, с. 176–192.
68. Рассказова, А. В. Краниология населения г. Переславля-Залесского XVI–XVIII вв. *Вестник антропологии*, 2019, 3 (47), с. 2–89. DOI: 10.33876/2311-0546/2019-47-3/72-89.
69. Денисова, Р. Я. *Этногенез латышей (по данным краниологии)*. Рига: Наука, 1977, 360 с.
70. Великанова, М. С. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва, 1975.
71. Марк, К. Ю. Палеоантропология Эстонской ССР. *Балтийский этнографический сборник*. Москва, 1956, с. 170–228.
72. Хартанович, В. И. К краниологии населения северо-западного Приладожья XIX – нач. XX в. *Балты. Славяне. Прибалтийские финны*. Рига: Зинатне, 1990, с. 87–124.